

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՃԳՆԱԺԱՄՆ ՈՒ ԱՆՊԱՏԺԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ՝

ԱՐՑԱԽԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ԽԱԽՏՈՒՄՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

DOI: 10.52174/2579-2989_2025.3-80

Հիմնաբառեր. միջազգային իրավունք, ժառանգության ոչնչացում, յուրացում, բռնի տեղահանություն, մշակույթի իրավունք, հոգևոր ժառանգություն, ապարդեղեկավորության քարոզ, ուխտագնացությունների իրավունք, Արցախ

Արամինե ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների
թեկնածու

2013-2015 թթ. սովորել և ավարտել է ԵՊՀ «Մշակութաբանություն» մասնագիտության մագիստրատուրան, իսկ 2016-2020 թթ.՝ ասպիրանտուրան: 2020 թ. վերապատրաստվել է Իտալիայի Ալմա Մատեր համալսարանում և ՀՀ ROCHEMPP կենտրոնում՝ որպես մշակութային ժառանգության միջազգային փորձագետ:

2024 թվականից «Ամբերդ» հետազոտական կենտրոնի փորձագետ է:

ԱՄՆ-ի Մասսաչուսեթսի «The National Association for Armenian Studies and Research» հայագիտական հետազոտական ծրագրի 2022 և 2023 թթ. և «Գալուստ Գյուլբենկյան» հիմնադրամի հայագիտական հետազոտական ծրագրերի 2023 թ. հաղթողն է: 2025 թ. հունիսից՝ պատմական գիտությունների թեկնածու:

2024 թ. հանդես է եկել զեկուցմամբ Եվրոպական խորհրդարանում, իսկ 2025 թ.՝ ԵԱՀԿ միջազգային համաժողովում՝ անդրադառնալով Արցախի մշակութային ժառանգության պաշտպանության թեմային:

Հեղինակ է մի շարք գիտական հոդվածների և գրքերի:

<https://orcid.org/0000-0001-5886-3667>

2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանի սանձազերծած 44-օրյա պարերազմը, Լաչինի միջանցքի 9-ամսյա շրջափակումը, 2023 թվականի սեպտեմբերյան ռազմական ագրեսիան, պարերազմական հանցանքները, էթնիկ զտրամներն ու ցեղասպանական գործողությունները հանգեցրին ավելի քան 120 հազար արցախահայերի բռնի տեղահանման իրենց պատմական հայրենիքից: Հայ ինքնության դեմ ուղղված համակարգված հարվածները, Արցախի մշակութային ժառանգության, հատկապես քրիստոնեական եկեղեցիների ոչնչացումը, խեղաթյուրումն ու դրանց աղվանացման նպատակով Ադրբեջանի կողմից միջազգայնորեն իրականացվող գործողությունները վկայում են, որ ՄԱԿ-ի, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի և Եվրոպայի խորհրդի կոնվենցիաների դրույթների կիրառման, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի մշակույթի իրավունքի գծով հարուկ զեկուցողի մանդատի ներքո մարդու հիմնարար իրավունքների պաշտպանության կառուցակարգերն այսօր ունեն խիստ սահմանափակ արդյունավետություն: Ավելին, միջազգային հանրության կողմից Արցախի ժողովրդի իրավունքների խախտումների և դրանց ծանր հետևանքների անտեսումը, միջազգային իրավունքի բազմաշերտ նորմատիվ հիմքերի ոչ բավարար գործարկումը և դատապարտման կառուցակարգերի խոցելիությունը հաստատում են միջազգային իրավունքի ճգնաժամի մասին:

Այս գործընթացների հետևանքով, բռնի տեղահանվածների սոցիալ-տնտեսական խնդիրներից զար, հատկապես խոցելի է դառնում մշակույթի իրավունքը, որը Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրով և ՄԱԿ-ի «Տնտեսական, սոցիալական, մշակութային իրավունքների» միջազգային դաշնագրով երաշխավորված հիմնարար իրավունք է: Հոդ-

վածում քննության են ենթարկվում Ադրբեջանի կողմից արցախահայերի մշակութային իրավունքի բազմակողմ խախտումները, այդ թվում՝ Արցախի մշակութային ժառանգության ոչնչացման, յուրացման, հայկական եկեղեցիների աղվանացման, քրիստոնեության արժեքների և պատմական ճշմարտության խեղաթյուրման նպատակով միջազգային միջոցառումների կազմակերպման և դեպի Արցախի սրբավայրեր ուխտագնացության իրավունքի խաթարման համարվածությունը:

Հոդվածում վերլուծվում են նաև Ադրբեջանի ստանձնած միջազգային պարտավորությունների խախտումները՝ մասնավորապես բռնի տեղահանված անձանց մշակութային ինքնության պահպանման, կրոնական ազատության և մշակութային իրավունքի իրացման ոլորտներում՝ բացահայտելով միջազգային իրավունքի նորմատիվ դաշտի և դրա գործնական կիրառման միջև խոր ճեղքը:

Նախաբան

2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ին Ադրբեջանի սանձագերծած ռազմական գործողությունների հետևանքով՝ Արցախի քաղաքացիական ենթակառուցվածքների, մշակութային կառույցների թիրախավորման, խաղաղ բնակչության շրջանում սպանությունների, գերեվարության, վախի, հուսալքության և ռասայական խտրական վերաբերմունքի պատճառով բռնի տեղահանվեց տարածաշրջանի էթնիկ հայությունը՝ շուրջ 100.600 մարդ¹: Այս գործընթացներին նախորդել և ամբողջական տեղահանությանը նպաստել էին դեռևս 2020 թվականին տեղի ունեցած վեցշաբաթյա պատերազմը, Շուշիի, Հադրութի և Արցախի այլ շրջանների բնակչության բռնի տեղահանումը, Լաչինի միջանցքի 9-ամսյա շրջափակումը², ինչպես նաև մշակութային ժառանգության համակարգային ոչնչացումները, յուրացման և անհանդուրժողականության չդադարող մի շարք այլ գործողություններ: Ադրբեջանի պետական նպատակամիտված այս քաղաքականության իրագործմամբ արցախահայերը տարանջատվել են իրենց սոցիալ-մշակութային արժեքներից՝ զրկվելով պատմական հայրենիքի՝ Արցախի բնության, հուշարձանների, համայնքի և մշակութային լանդշաֆտի հետ կապված գիտելի-

քին հաղորդակցվելու, դա յուրացնելու և ապագա սերունդներին փոխանցելու հնարավորությունից: Իսկ Արցախի տարածքի շուրջ 5000-ից ավելի պատմական հուշարձաններից բռնի հեռացումը, դրանց գոյությանը սպառնացող ուղղակի վտանգը, արդեն իսկ ոչնչացված ու պղծված բազմաթիվ արժեքները անհաղթահարելի մարտահրավերներ են ստեղծել արցախահայերի ինքնության, ամբողջականության պահպանության համար:

Թվում է՝ միջազգային կանոնակարգերի արդյունավետ գործադրման պարագայում պետք է կանխվեին Ադրբեջանի մշակութասպան գործողությունները, և Արցախի մշակութային ժառանգությանը չպետք է հասցվեր այդ ահռելի վնասը: Պետք է նկատել, որ թեպետ մշակութային ոչնչացման կանխարգելման խնդիրները լայնորեն քննարկվել են տեսական, քաղաքական, իրավական ու միջազգային ասպարեզներում, թեև օրենքներ, կոնվենցիաներ են ընդունվել, բայց մի կողմից՝ ոլորտի բացերը, իսկ մյուս կողմից՝ միջազգային արդյունավետ գործիքակազմի բացակայությունը «առիթ են տվել» Ադրբեջանին՝ չհարգելու այդ կանոնները: Այս համատեքստում անպատժելիության հետևանքով Ադրբեջանի համար պարարտ հող է ստեղծվում նոր հանցագործությունների

¹ Արցախահայերի բռնի տեղահանությունը տեղի է ունեցել 2 փուլով: 2020 թ. 44-օրյա պատերազմի ընթացքում տեղահանվել է մոտ 41.000 արցախահայ (հիմնականում Հադրութի և Շուշիի շրջաններից), որից շուրջ 21.000-ը ժամանակավորապես տեղակայվել է Հայաստանի Հանրապետությունում, իսկ մոտ 20.000-ը, որպես ներքին տեղահանված, շարունակել է ապրել Արցախի՝ այդ ժամանակահատվածում հայկական վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներում (Արցախի կառավարության օպերատիվ շտաբ (Արցախի տեղեկատվական շտաբ), 2023 թ. ապրիլ): Իսկ 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ի ռազմական գործողությունների հետևանքով բռնի տեղահանվեց 100.600 մարդ՝ Հայաստանում բռնի տեղահանվածների ընդհանուր թիվը հասցնելով շուրջ 121.600-ի (Center for truth and justice, 2023, "What happened to all the Armenians in Nagorno-Karabakh?"):

² Լաչինի միջանցքը Հայաստանը Լեռնային Ղարաբաղին կապող կենսական նշանակության միակ տրանսպորտային ուղին էր, որի փակումը սրեց հումանիտար ճգնաժամը տարածաշրջանում՝ առաջացնելով սննդի, դեղորայքի և այլ անհրաժեշտ պարագաների խիստ պակաս (UN experts urge Azerbaijan to lift Lachin corridor blockade and end humanitarian crisis in Nagorno-Karabakh, 2023):

իրականացման և արդեն իսկ արվածները «լեգիտիմացնելու» համար: Բացի այդ, գործնականում մենք տեսնում ենք, որ Ադրբեջանը շարունակում է ոչնչացնել ու յուրացնել հայկական ժառանգությունը՝ բնաջնջելով պատմական հետքն Արցախից, իսկ միջազգային մշակութապահպան հանրույթն ի վիճակի չէ կասեցնելու այդ հանցագործությունները:

Արցախի ժողովրդի մշակույթի իրավունքի երաշխիքները և դրանց խախտման փեսաիրավական շրջանակը

21-րդ դարասկզբին մշակույթի իրավունքի հայեցակարգն ինտեգրվեց ժառանգության պահպանության համակարգին՝ ժառանգության ուղղակի պաշտպանությունից անցում կատարելով դեպի վերջինիս պաշտպանությանը՝ որպես մարդու մշակութային ինքնության համար կարևոր նշանակություն ունեցող արժեքի³: 2009 թվականին ՄԱԿ-ի «Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային» իրավունքների 1966 թվականի միջազգային դաշնագրի թիվ 21 ընդհանուր մեկնաբանության առանցքում հայտնվեց հետևյալ գաղափարը. «Անհնար է տարանջատել ժողովրդի մշակութային ժառանգությունը հենց ժողովրդից և նրա իրավունքներից⁴»: Դա մշակութային ժառանգությունը կապեց դրա ստեղծման աղբյուրի հետ⁵: Եվ մարդու իրավունքների

տեսանկյունից, ժառանգությունը կարևորվեց ոչ միայն ինքնին, այլև անհատների, խմբերի ու համայնքի կյանքում ունեցած խորքային նշանակության, ինքնության պահպանման գործընթացներում դերակատարում ունենալու առնչությամբ⁶: Հետագա տարիներին այս կապը հիմնավորվեց ՄԱԿ-ի մշակույթի իրավունքի գծով հատուկ խոսնակների զեկույցներում⁷, տեսաբանների հետազոտություններում⁸: Իսկ 2009 թվականին ՄԱԿ-ի Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների հանձնաժողովի կողմից ընդունված «Մշակութային կյանքին յուրաքանչյուրի մասնակցության» թիվ 21 ընդհանուր մեկնաբանությունում⁹, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 2001 թվականի «Մշակութային բազմազանության մասին»¹⁰ և 2007 թվականի Ֆրիբուրգի հռչակագրերում արդեն ներկայացվեցին մշակույթի իրավունքի պաշտպանության նորմերը:

Այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ մշակույթի իրավունքի համընդհանուր երաշխիքը «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների վերաբերյալ» հռչակագրի 27-րդ հոդվածն է, որտեղ ամրագրված է. «Յուրաքանչյուր ոք ունի համայնքի մշակութային կյանքում ազատորեն ներգրավվելու¹¹, արվեստը վայելելու, գիտական առաջընթացին և դրա օգուտներին մասնակցելու իրավունք»¹²:

Մշակույթի իրավունքի քննության ա-

³ UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples, UN General Assembly, 2016, A/71/317, §16; Bennoune, K., The Destruction of Cultural Heritage Is a Violation of Human Rights – UN Special Rapporteur, 2016, §53.

⁴ Bennoune, K. Նույն տեղում, §71; UN, Report of the Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples, UN General Assembly, 2016, A/71/317, § 53.

⁵ UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions, A/HRC/17/38 and Corr.1, Geneva, UN Human Rights Council, 2011, §2.

⁶ Նույն տեղում՝ §77.

⁷ UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions, A/HRC/17/38 and Corr.1, Geneva, 2011; UN Human Rights Council, Report Reviewing the Conceptual and Legal Framework of Cultural Rights. A/HRC/31/59, 2016; UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression A/HRC/20/26, 2012, Geneva; UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the rights to freedom of peaceful assembly and of association A/HRC/28/57, 2015, Geneva; UN General Assembly, Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism A/70/279, 2015; UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities A/HRC/23/34, Geneva, 2013.

⁸ Այս փոխկախվածությունը ներկայացվում է նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի նորմատիվային այլ տեքստերում (Blake J., Developing a New Standard-Setting Instrument for Safeguarding Intangible Cultural Heritage – Elements for Consideration, 2001, pp. 88-93, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00000123744> (մուտք՝ 07.02.2025)).

⁹ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009, No. 21: Right of Everyone to Take Part in Cultural Life Art. 15, Para. 1a of the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.

¹⁰ UNESCO, Universal Declaration on Cultural Diversity, Paris, 2001, Art. 5.

¹¹ UN, Universal Declaration of Human Rights, UDHR, New York, 1948, Art. 27.1.

¹² ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի՝ այս դրույթի մեկնաբանությունը հաստատել է, որ համայնքի մշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունքը երաշխավորում է նաև մշակութային ժառանգության հասանելիության, փորձառությանը մասնակցելու և վայելելու յուրաքանչյուրի իրավունքը (տե՛ս UNESCO, Culture: Protecting Our Heritage and Fostering Creativity, 2024, <https://www.unesco.org/en/culture> (մուտք՝ 07.02.2025)).

ռանցքային աղբյուր է նաև ՄԱԿ-ի «Տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և մշակութային» իրավունքների միջազգային դաշնագիրը՝ իր 15-րդ հոդվածով, որի 1/ա կետում մշակույթի իրավունքը սահմանվում է որպես «...յուրաքանչյուր անհատի՝ իր մշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունք»¹³:

Դաշնագրի 15-րդ հոդվածի 1/ա կետում նշված «յուրաքանչյուր» եզրույթը, համաձայն ՄԱԿ-ի թիվ 21 ընդհանուր մեկնաբանության, կարող է ներառել ինչպես անհատական, այնպես էլ կոլեկտիվ իրավունքներ: Հետևաբար՝ մշակութային իրավունքները կարող են իրացվել անձի կողմից և որպես անհատ, և՛ այլոց հետ՝ համայնքի կամ խմբի ներսում¹⁴:

Մասնագետների պնդմամբ «մշակութային կյանքը» սերտորեն կապված է «մշակույթ» եզրույթի բնութագրերի հետ՝ «մշակութային կյանքի» բացատրության տիրույթում «մշակույթը» սահմանելով որպես անցյալ, ներկա և ապագա ունեցող կենդանի, պատմական, դինամիկ և զարգացող գործընթաց¹⁵:

Անդրադառնալով մշակութային կյանքին մասնակցության եզրույթին՝ պարտադիր կերպով պետք է ընդգծել, որ դա գերազանցում է պասիվ ներգրավվածությունը՝ ենթադրելով ժառանգության մշակութային հարստացման գործընթացում համակողմանի ներգրավվածության, հասանելիության, ուղղակի մասնակցության և ներդրման հնարավորություն¹⁶:

Մշակութային կյանքին հասանելիությունը համայնքի կենսակերպին հետևելու, մշակութային ժառանգությանը հաղոր-

դակցվելու, տեղեկատվության կամ հաղորդակցության միջոցով կրթություն ստանալու իրավունքն է¹⁷: Ավելին, դա ներառում է սեփական մշակութային ինքնությանը համապատասխան կրթություն ստանալու իրավունքը¹⁸: Վերջինիս բաղադրիչ է նաև մշակութային ժառանգությանը ֆիզիկական հասանելիության ու ժառանգություն ստեղծած բարիքներից օգտվելու իրավունքը¹⁹:

Ինչ վերաբերում է մշակութային կյանքին մասնակցության գործընթացին, ապա դա ներառում է յուրաքանչյուրի իրավունքը՝ միայնակ կամ համայնքի հետ ազատ գործելու, իր ինքնությունն իրացնելու, հասարակության տարբեր գործընթացներին (ներառյալ քաղաքական, տնտեսական սոցիալական) մասնակցելու, մշակութային փորձառություն ձեռք բերելու առումներով²⁰:

Անդրադառնալով մշակութային կյանքում ներդրում ունենալուն՝ նշենք, որ դա համայնքի հոգևոր, նյութական, մտավոր և զգացմունքային բարիքների ստեղծմանը ներգրավվելու յուրաքանչյուրի իրավունքն է: Այստեղ պետք է հատուկ կերպով նկատի ունենալ, որ ներդրման գործընթացը բովանդակում է նաև համայնքի զարգացմանը²¹, ժառանգության բացահայտմանը, մեկնաբանմանը, պահպանմանը մասնակցելու²², ինչպես նաև արտահայտվելու, մտքի, խղճի և դավանանքի ազատության իրավունքները²³: Հարկ է ընդգծել, որ մշակույթի իրավունքի պաշտպանությունը ներառում է նաև սեփական արժեքների վերաբերյալ գիտելիքի հասանելիությունը, դրանց պահպանումը, իսկու-

¹³ UN, Committee on Economic, Social and Cultural Rights., General Comment No. 21, 2009, § 3, §13; Benounne K., 2016, § 7.

¹⁴ UN, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. 2009. General Comment No. 21, § 9.

¹⁵ UN, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. 2009. General Comment No. 21, § 11.

¹⁶ UN, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. 2009. General Comment No. 21, § 15.

¹⁷ UN, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. 2009. General Comment No. 21, § 15 b.

¹⁸ UN, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. 2009. General Comment No. 21, 15 b..

¹⁹ Benounne K., 2016, § 50.

²⁰ UN, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. 2009. General Comment No. 21, §. 15 a.

²¹ UN, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. 2009. General Comment No. 21, § 15 c; UNESCO, Universal Declaration on Cultural Diversity, Paris, 2001, Art. 5; Fribourg Declaration, 2007, Art. 7.

²² Shaheed F., Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights, 2011, § 79; UN, Human Rights Council, Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights. Cultural rights : tenth anniversary report, 2019, §18.

²³ UN, Universal Declaration of Human Rights, UDHR, 1948, Art. 18, Arts. 26-27; UN, International Covenant on Civil and Political Rights, ICCPR, 1966, Arts. 18-19; UN Convention on the Rights of the Child, CRC, New York, 1989, Arts. 28-29; Council of Europe, European Convention on Human Rights (ECHR) 1950, Arts. 9-10; Council of Europe, Protocol 1 to the European Convention on Human Rights, 1952, Arts. 1-2; Organization of American States, 1969, Arts. 12-13, Art. 26; Organization of American States, American Convention on Human Rights. Washington, D.C.: Organization of American States, 1969, Arts. 13, 15.

թյան հայեցակետերի չխեղաթյուրումը:

Մշակութային իրավունքի մասնակցության, հասանելիության և ներդրման հայեցակարգի ուսումնասիրությամբ կարող ենք հաստատագրել, որ մարդու իրավունքները, տարածվելով բոլորի վրա, վերաբերում են նաև 120.000-ից ավելի արցախահայերին: Ադրբեջանի կողմից խտրական գործելակերպի բացակայության պայմաններում դրանք կարող էին իրացվել անհատապես և կոլեկտիվ կերպով՝ Արցախի մշակութային կյանքին ազատորեն մասնակցելով:

Մշակույթի իրավունքի հանդեպ հարգանքը, ըստ միջազգային իրավունքի նորմերի²⁴, նաև պարտավորություն է, և Հաագայի Արդարադատության միջազգային դատարանն ընդունել է, որ մարդու հումանիտար իրավունքները կիրառելի են որպես «lex specialis» և գործում են որպես միջազգային սովորության իրավունք²⁵: Մինչդեռ իրականությունն այն է, որ Ադրբեջանը չի հարգում ինչպես ժառանգության, այնպես էլ դա կրող մարդկանց պաշտպանության իրավունքը:

Մշակութային ժառանգության ոչնչացումը՝ որպես մշակույթի իրավունքի խախտում: Միջազգային շատ փաստաթղթերում ժառանգության ոչնչացումը դիտարկվում է որպես մարդու մշակույթի իրավունքի խախտում²⁶: Այդ փաստաթղթերը հաստատում են, որ հուշարձաններին հասցրված վնասը, չսահմանափակվելով նյութական և ոչ նյութական տեսանկյուններով և դուրս գալով դրանց շրջանակներից, ներառում է նաև մարդկանց հասցված վնասը²⁷: ՄԱԿ-ի մշակույթի իրավունքի գծով հատուկ զեկուցող Կարինա Բենունը

նշում է. «Ժառանգության վրա հարձակումները, նախ և առաջ, հարձակումներ են մարդկանց և նրանց իրավունքների վրա»²⁸, իսկ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի նախկին գլխավոր տնօրեն Իրինա Բոկովան պնդում է, որ «կարիք չկա ընտրություն կատարելու կյանքեր փրկելու և մշակութային ժառանգությունը պահպանելու միջև. դրանք [միմյանցից] անբաժան են»²⁹: Նա նաև հավելում է, որ ժառանգության ոչնչացումն նշանակում է «երկրորդ անգամ սպանել ժողովրդին»³⁰: Այսպիսի մոտեցմամբ՝ Արցախի մշակութային ժառանգության ոչնչացման հետևանքները, դուրս գալով ֆիզիկական ոլորտից, խոր արձագանք են գտնում արցախահայության ինքնության տիրույթում՝ համարվելով նաև մշակույթի, ինքնորոշման, ինքնարտահայտման իրավունքների խախտումներ:

Ադրբեջանի կողմից արցախահայերի մշակույթի իրավունքի բազմակողմ խախտումները

Արցախահայերի մշակույթի իրավունքն Ադրբեջանի կողմից խախտվում է մի քանի հիմնական ուղղություններով.

- մշակութային ժառանգության ոչնչացում,
- մշակութային ժառանգության յուրացում (մշակութային ժառանգության աղվանացում, իսլամացում, ադրբեջանականացում, թյուրքացում և այլն),
- ապատեղեկատվության տարածում, հայկական մշակութային ժառանգության խեղաթյուրման միջազգային ծրագրեր,
- դեպի Արցախի սրբավայրեր «մուտքի» և հաղորդակցման սահմանափակում: Արցախի մշակութային ժառանգության

²⁴ Stone P. G., The Challenge of Protecting Heritage in Times of Armed Conflict, Museum International, Vol. 67, 2015, pp. 40-54.

²⁵ Henckaerts J.-M., Doswald-Beck L., Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, rules 38-39, pp. 127-132:

²⁶ Այս փաստաթղթերից առանցքային են ՄԱԿ-ի մշակույթի իրավունքի գծով հատուկ զեկուցող Կարինա Բենունի 2016 թվականի զեկուցը՝ «Մշակութային ժառանգության դիտավորյալ ոչնչացումը՝ որպես մարդու իրավունքների խախտում» վերնագրով (տե՛ս UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples, UN General Assembly, 2016, A/71/317), ՄԱԿ-ի մշակույթի իրավունքի գծով հատուկ խոսնակի մշակութային իրավունքների հայեցակարգային և իրավական դաշտը վերանայող զեկուցը (տե՛ս UN Human Rights Council, Report Reviewing the Conceptual and Legal Framework of Cultural Rights, 2016, A/HRC/31/59), 1998 թ. Հռոմի կանոնադրությունը (տե՛ս International Criminal Court, 2021, § 28, p.10):

²⁷ Jokilehto J., "Definition of cultural heritage: References to documents in history Originally for ICCROM", 1990, 2005, p. 5.

²⁸ Larsen P. B., Modern Conflict, Emergencies and Cultural Heritage: Exploring the Relevance of Cultural Rights: International Conference on the 20th Anniversary of the 1999 Second Protocol of the 1954 Hague Convention Protecting Cultural Property Conference Proceedings, UNESCO, Paris, 2019, pp. 89-90.

²⁹ Bokova I., Culture on the Front Line of New Wars, Brown Journal of World Affairs, Vol. 22, no. 1, 2015, p. 294.

³⁰ UNESCO, Reports on extensive damage in first emergency assessment mission to Aleppo, 2017.

ոչնչացումը: Մշակութային ժառանգության ոչնչացումն Ադրբեջանի կողմից կիրառվող քաղաքականությունն է, որով փորձ է արվում հիմնահատակ ոչնչացնելու կամ մասնակիորեն փասելու Արցախի հայկական ժառանգությունը, այդ թվում՝ եկեղեցիները, խաչքարերը, անկախության շրջանի հուշարձանները, Արցախյան ազատամարտին, Հայոց ցեղասպանությանն ու Հայրենական պատերազմին նվիրված հուշարձաններն ու հուշահամալիրները, պատմական գերեզմանոցները, ամբողջական թաղամասերը, գյուղերը, թանգարանները և այլն:

Եկեղեցիների ոչնչացմամբ Ադրբեջանը փաստում է արցախահայերի մշակույթի իրավունքը՝ խաթարելով հոգևոր կապն այդ արժեքների հետ, զրկելով ծեսերի և աղոթքների տարածքներից, ծիսական գործունեություն ծավալելու իրավունքից: Ժառանգության ոչնչացման ակնհայտ դեպքերից էին դեռևս 2020 թվականին Մեխակալվան բնակավայրում Զորավոր Սուրբ Աստվածածին, Մոխրենիս գյուղի Սուրբ Սարգիս, Շուշիի Կանաչ ժամի՝ Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ, Մարիամաձորի Սուրբ Մինաս, Բերձորի Սուրբ Համբարձում եկեղեցիների հիմնահատակ ավերումը, Շուշիի Սուրբ Ամենափրկիչ Ղազանչեցոց եկեղեցու թիրախավորումը, գմբթի ավերումը, ձևախեղումը, շարունակվող փասար, այդ թվում՝ եկեղեցու վերականգնման քողի տակ արձանգրությունների ջնջումը, Քրիստոսի պատկերաքանդակի, խաչանշանների ոչնչացումը և այլն³¹: Հոգևոր ժառանգությանը հասցված էական փաստ են նաև Ադրբեջանի կողմից 19-րդ դարի Շուշիի Մեղրեցոց Սբ. Աստվածածին եկեղեցու պատմական շերտերը աղբակույտի վերածելը, Վանքասարի 7-րդ դարի եկեղեցու խաչի հեռացումը, Ստեփանակերտի խաչի տապալումը, շինարարական միջամտությունների հետևանքով Ծարի Սուրբ Սարգիս և Սուրբ Գրիգոր միջնադարյան եկեղեցիների եզակի արձանա-

գրությունների, խաչաքանդակների քերումը և այլն:

Եկեղեցիներից զատ, Ադրբեջանի հայատյացության քաղաքականության օրակարգի առաջնային թիրախներից են խաչքարերը: Դրանց ոչնչացման ակնհայտ դեպքերից են 2020 թվականին Հադրութի շրջանի Առաքել գյուղի, Հադրութ քաղաքի ազատամարտիկների հուշահամալիրի, Լաչինի պատմական գերեզմանոցի 14-րդ դարի եզակի խաչքարի, ինչպես նաև 15-16 դարերով թվագրվող մի շարք խաչքարերի ոչնչացումները: Բացի այդ, Մատաղիսում ավերվել են «Ղարաբաղյան պատերազմի վետերանների միության» մատուռն ու շրջակա խաչքարերը, ոչնչացվել Շուշիի հայ-հունական հին գերեզմանոցի 12-13-րդ դարերի, Հադրութի շրջանի Ուխտաձորի, Որոտան քաղաքի Արցախյան ազատամարտին նվիրված եզակի խաչքարերը: Կավաքավանք եկեղեցու տարածքից անհետացել է դեռևս 1995 թվականին տեղադրված խաչքարը: Մարտակերտի Դանիել Վարուժան փողոցում ոչնչացվել է 2021 թվականի հոկտեմբերին արցախյան ազատամարտի հերոսների հիշատակի համար կանգնեցված հուշարձան-խաչքարը, ինչպես նաև Քաջաթաղի Աղանուս գյուղի աղբյուր-հուշարձանին կից՝ երկու խաչքար և այլն³²:

Խաչքարերի ոչնչացման հետ կապված՝ հարկ է նշել, որ «Հայկական խաչքարերի արվեստը. խաչքարերի սիմվոլիզմն ու վարպետությունը» 2010 թվականից ընդգրկվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ցանկում»՝ ընդգծելով վերջինիս համընդհանուր մշակութային արժեքի կարգավիճակը³³: Համաձայն «Ձինված հակամարտությունների ժամանակ մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին» Հաագայի 1954 թ. համաձայնագրի լրացուցիչ՝ 1999 թ. ընդունված երկրորդ արձանագրության սկզբունքների, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ներկայացուցչական ցանկում ընդգրկված

³¹ Tigranyan A., Azerbaijan's policy of destruction and appropriation of the cultural heritage of the Armenians of Artsakh in the context of violation of cultural rights, Պատմաքաղաքական հանդես (ՊԲՀ), 2025, թիվ 1, էջ 204–205, <https://arar.sci.am/dlibra/publication/422882/edition/390078/content> (մուտք՝ 07.02.2025):

³² Tigranyan A., Azerbaijan's policy of destruction and appropriation of the cultural heritage of the Armenians of Artsakh in the context of violation of cultural rights, նույն տեղում, էջ 205–207:

³³ UNESCO, Armenian cross-stones art. Symbolism and craftsmanship of Khachkars, 2010.

արժեքները, ներառյալ խաչքարային ողջ մշակույթը, ունեն ուժեղացված պաշտպանություն: Իսկ համաձայն Հաագայի 1999 թ. երկրորդ արձանագրության 12-րդ հոդվածի՝ բռնագավթված տարածքներում արձանագրության կողմ պետությունը, դիցուք՝ Ադրբեջանը, պետք է ապահովի ուժեղացված պաշտպանության տակ գտնվող մշակութային արժեքների անձեռնմխելիությունը՝ ձեռնպահ մնալով այդպիսի արժեքները հարձակման կամ հաշվեհարդարի առարկա դարձնելուց³⁴:

Ադրբեջանի կողմից ոչնչացվում են նաև 1988-1994 թվականների Արցախյան ազատագրական պայքարի, ինչպես նաև 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանները: Այս գործընթացը խաթարում է պատմական կարևոր իրադարձությունները հիշելու՝ համայնքի ապագա կարողությունը, խոչընդոտում հերոսապատումների փոխանցումը գալիք սերունդներին և, բնականաբար, խախտում մշակույթի հիմնարար իրավունքը: Ավերածությունների այս շղթայի ակնառու օրինակներից է Հադրութի ազատամարտիկների, ինչպես նաև Շուշիի Հայոց ցեղասպանության, Արցախյան ազատամարտի և Հայրենական մեծ պատերազմի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիրների, Ասկերանի շրջանի Մադաթաշեն գյուղի դպրոցին կից 1904 թվականին կառուցված Սբ Աստվածածին եկեղեցու կողքին գտնվող՝ Արցախյան ազատամարտի զոհերին նվիրված հուշարձանի ոչնչացումը:

Ադրբեջանի կողմից հիշողության կորուստին միտված ավերիչ ալիքը տարածվեց նաև Հայրենական մեծ պատերազմին, դրա հերոսների ու զոհերի հիշատակին նվիրված հուշակոթողների վրա: Դրանց թվում էին Արցախի Հադրութի շրջանի Մեծ Թաղեր գյուղում կանգնեցված ԽՍՀՄ ավիացիայի մարշալ Արմենակ Խանփերյանցի (Սերգեյ Խուդյակով) կիսանդրին և նրա տուն-թանգարանի տարածքի «ՄԻԳ-17» կործանիչ-հուշարձանը: Շուշիում քանդ-

վել է ԽՍՀՄ պետական քաղաքական գործիչ, շուշեցի Հովհաննես (Իվան) Թևոսյանի կիսանդրին: Բացի այդ, վանդալիզմի և ոչնչացման է ենթարկվել նաև Հայաստանի և Արցախի ազգային հերոս, սպարապետ Վազգեն Սարգսյանի արձանը: Ստեփանակերտում ոչնչացվել են Ալեքսանդր Մյասնիկյանի արձանը, Արցախի հերոս Աշոտ Ղուլյանի հուշաքարը, ՀԽՍՀ հասարակական, քաղաքական գործիչ Ստեփան Շահումյանի բրոնզաձուլ արձանը, Անատոլի Զինկիչի կիսանդրին, Ստեփանակերտի վերին զբոսայգում գտնվող Արծվի հուշարձանը, Հայ-Ֆրանսիական պուրակում գտնվող Շառլ Ազնավուրի արձանը³⁵:

Պատերազմից հետո Ադրբեջանի թիրախում հայտնվեցին Արցախի պատմական գերեզմանոցները՝ խոշորածավա ճանապարհաշինական աշխատանքների³⁶ քողի ներքո: Մասնավորապես՝ հիմնահատակ ավերվեցին Շուշիի, ինչպես նաև Ասկերանի շրջանի Շոշ համայնքի Սղնախի 18-րդ դարի՝ ճանապարհների մոտ գտնվող պատմական գերեզմանոցները: Նման ճակատագրի են արժանացել նաև Հադրութի եղբայրական գերեզմանոցը, Ստեփանակերտի զինվորական պանթեոնը: Ավերվել են Տող գյուղի Արցախյան ազատամարտի ականավոր գործիչների գերեզմանները: 2023 թվականի մայիսին Ադրբեջանի կողմից փաստվել են նաև Լաչինի և Հադրութի պատմական գերեզմանոցները: Ավերվել են նաև Շուշիի Հին գերեզմանոցը՝ պատկերազարդ տապանաքարերով, և հայ-հունական գերեզմանոցը՝ 12-13-րդ դարերի վավերացված խաչքարերով: Այս ավերածությունները, բացի զգալի նյութական կորստից, խոր զգայական խնդիրներ են առաջացրել արցախահայերի շրջանում: Գերեզմանների հետ հաղորդակցման անհնարինությունը, այցելելու անկարողությունը հոգեբանական ծանր հարված են անհատներին և համայնքներին:

Հայկական հետքի ջնջման ադրբեջա-

³⁴ UNESCO, Second Protocol of The Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, art. 12, 1999; Tigranyan A., The Armenian Cultural heritage of Artsakh. Mechanisms for protection in the international System for reservation of heritage, Vem series, 2023, pp. 151-152:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 209:

³⁶ CBC TV Azerbaijan, Construction of the Ahmedbeyli-Fuzuli-Shusha highway has begun, 2022.

նական արշավը չի շրջանցել նաև ամբողջական քաղաքները, պատմական թաղամասերը, դամբարանադաշտերն ու գյուղերը: Նմանօրինակ ոչնչացում էին Հադրութի 17-19-րդ դարի Երեք բազար թաղամասի³⁷ հրի մատնումը³⁸, Մոխրենես, Շուշիի Քարինտակ, Հադրութի շրջանի Ծամծոր, Մարիամաձոր գյուղերի հիմնահատակ ավերումները³⁹:

Աշխարհիկ հուշարձանների, թանգարանների ոչնչացումը խախտում է ինչպես համայնքի, այնպես էլ ստեղծագործ անհատների մշակույթի իրավունքը: Ադրբեջանը ոչնչացրել է Շուշիի կերպարվեստի պետական թանգարանին կից «Քանդակների պուրակում» տեղակայված քանդակները, վնասել ու քանդել Շուշիի Գրիգորի Գաբրիելյանցի անվան երկրաբանության պետական թանգարանը⁴⁰, Հադրութի Ավետիք Իսահակյանի անվան գրադարանը, Հադրութի Արթուր Մկրտչյանի անվան հայրենագիտական թանգարանը, Արցախի Ազգային ժողովի շենքը և այլ շինություններ⁴¹:

Արցախի մշակութային ժառանգության յուրացումը

Արցախահայերի մշակույթի իրավունքի խախտում են Ադրբեջանի կողմից հայկական ժառանգության պատմական փաստերի կեղծումը, յուրացումը, ինքնության օտարումը և գործառույթի փոփոխումը: Նման գործողությունները խզում են ճշմարիտ գիտելիքով սեփական պատմության հետ հաղորդակցումն ու խոչընդոտում դասերունդներին փոխանցելու կարողությունը:

Նր՝ խաթարելով ինքնության հետ կապը: Պատմական ճշմարտության յուրացման այս գործընթացները ներառում են հայկական եկեղեցիների աղվանացումը՝ հայկականության ժխտումը, հայկական բնակավայրերի իսլամացումը, թյուրքացումը, ծիսակարգերի խաթարումը և այլն:

Հայկական եկեղեցիների աղվանացումը ադրբեջանական պետական քաղաքականության մեջ դեռևս 20-րդ դարի կեսերին ձևավորված և իր տեղը հստակ կերպով ամրապնդած տեսություն է⁴², որը ձգգտում է պատմության ասպարեզից հեռացած քրիստոնյա աղվաններին հոչակել որպես ադրբեջանցիների նախնիներ, իսկ հայկական եկեղեցիները՝ իբրև այդ ենթադրյալ նախնիների թողած ժառանգություն: Այս կեղծարարությունը միտում ունի սահմանափակելու տարածաշրջանում հայ ժողովրդի ապրելու, արարելու պատմական իրավունքը: Ակնառու օրինակներ են պատմական հայկական Դադիվանքի աղվանացումը և շուրջ 200 հայերեն արձանագրությունների անտեսումը, Գանձասարի, Ամարասի, Հադրութի Սուրբ Խաչ, Ծակուռիի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցիների ոչ հայկական հոչակումը և ուղիական համայնքի ներկայացուցիչների այցելությունների կազմակերպումը⁴³, որոնք շարունակաբար պղծում են հայկական եկեղեցու ծիսական քրիստոնեական ավանդույթը⁴⁴: Ադրբեջանի կողմից աղվանական են հրոչակվել նաև Մատաղիսի Սուրբ Եղիշե, Տողի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցիները: «Աղվանա-ուղիական» համայնքի ներկայացուցիչները պղծել և քանդել են

³⁷ Հադրութի քաղաքապետարանը 2018-2019 թթ. Երեք բազար թաղամասը պատմամշակութային արգելոցի վերածելու որոշակի քայլեր էր ձեռնարկել. աշխատանքներ էին կատարվել արգելոցի սահմանների ճշգրտման, շենքերի նախագծերի ուսումնասիրման և նախնական նյութերի պատրաստման առումով:

³⁸ Bakinskiy N., Twitter, 2022, October 9. https://t.me/bakinskiy_nord/15674?single (մուտք՝ 01.11.2024).

³⁹ Tigranyan A., Azerbaijan's policy of destruction and appropriation of the cultural heritage of the Armenians of Artsakh in the context of violation of cultural rights, նույն տեղում, էջ 209-210:

⁴⁰ Ararathau, The destruction of the Grigori Gabrielyantsi State Museum of Geology in Shushi, 2021.

⁴¹ Tigranyan A., "Azerbaijan's policy of destruction and appropriation of the cultural heritage of the Armenians of Artsakh in the context of violation of cultural rights," նույն տեղում՝ էջ 210.

⁴² Աղվանացման տեսությունն Ադրբեջանում ունի խորքային արմատներ, որոնք գալիս են դեռևս 1950-ական թվականներից, երբ ադրբեջանցի ակադեմիկոս, ադրբեջանական պատմագրության հայր Զիա Բունիաթովը փորձեց պնդել, որ Լեռնային Ղարաբաղի հնագույն եկեղեցիները կառուցվել են ոչ թե հայերը, այլ անհետացած աղվանները, իսկ նրանց կեցության տարածքն էլ ընդգրկել է Նախիջևանի և Լեռնային Ղարաբաղի շրջանները (Crombach S. G., Ziaa Buniatov and the invention of an Azerbaijani past. Universiteit van Amsterdam, 2019; Human Rights Ombudsman of the Republic of Artsakh, Ad Hoc Public Report, The Armenian Cultural Heritage in Artsakh Nagorno-Karabakh: Cases of Vandalism and at Risk of Destruction by Azerbaijan. Stepanakert, 2021).

⁴³ Tigranyan A., "Azerbaijan's policy of destruction and appropriation of the cultural heritage of the Armenians of Artsakh in the context of violation of cultural rights," նույն տեղում՝ էջ 211-212:

⁴⁴ Mənevi Dəyərlərin Təbliği Fondu, Xudavəng və Ağoğlan məbədləri, Facebook, 2022, March 2. <https://www.facebook.com/watch/?v=344815654057444> (մուտք՝ 01.11.2024)

Արցախի Քաշաթաղի շրջանի Ծիծեռնավանքի հայկական եկեղեցու եզակի շուրֆը և հակահայկական ծեսեր անցկացրել: Աղվանացման վտանգը չի շրջանցել նաև 1742 թվականի եզակի արձանագրություն կրող Կավաքավանքի հայկական եկեղեցին⁴⁵:

Ադրբեջանի կողմից արցախահայերի մշակույթի իրավունքների խախտումները՝ քրիստոնեական արժեքների միջազգայնորեն խեղաթյուրման համապեքսում: Արցախահայերի և ողջ հայ ժողովրդի մշակույթի ու կրոնական ազատության իրավունքի ոտնահարում է Ադրբեջանի կողմից իրականացվող հայկական քրիստոնեական եկեղեցիների պղծման, արժեքների խեղաթյուրման միջազգային քաղաքականությունը, որը հատկապես վերջերս միջազգային հարթակներում մեծ ծավալների է հասել: Ի մասնավորի՝ 2025 թվականի ապրիլի 10-ին Վատիկանի Գրիգորյան համալսարանում՝ Հեյդար Ալիևի հիմնադրամի աջակցությամբ, Բաքվի բազմամշակութայնության կենտրոնի հետ համագործակցությամբ տեղի ունեցավ «Քրիստոնեությունը Ադրբեջանում. պատմություն և արդիականություն» խորագրով «միջազգային»⁴⁶ գիտաժողովը: Գաղտնի կազմակերպված գիտաժողովի իրական նպատակը հայկական եկեղեցիների հայկական հենքից կտրելուն միտված կեղծ քարոզների տարածումն էր, հայկական քրիստոնեական եկեղեցիներն աղվանական հոչակելը, հայ ժողովրդի հետ կապը ժլխ-

տելը: Զեկուցումների մեծ մասը իրական փաստերից կտրված էր և ադրբեջանական քարոզչամեքենային ծառայող, ելույթները՝ հակագիտական, պատմության աղավաղման դրվագներով հագեցած:

Բացի այդ, 2025 թվականի ապրիլի 8-ին Լեհաստանի մայրաքաղաք Վարշավայում՝ Տվարդովսկի իրապարակում, Ադրբեջանի կողմից կազմակերպվել է լուսանկարչական ցուցահանդես⁴⁷՝ վերնագրված «Արևմտյան Ադրբեջանի պատմամշակութային ժառանգությունը», որն իր ողջ բովանդակությամբ հայկական մշակութային ժառանգության յուրացմանն ուղղված նախաձեռնություն էր: Ցուցահանդեսի բացմանը մասնակցել են Ադրբեջանի խորհրդարանի անդամ և Արևմտյան Ադրբեջանի համայնքի Գործադիր կոմիտեի փոխնախագահ Գայա Մամեդովան, ինչպես նաև այլ պաշտոնատար անձինք: Միջոցառումը կազմակերպվել է Ադրբեջանի պետական մարմինների և գիտամշակութային հաստատությունների մասնակցությամբ⁴⁸: Ցուցահանդեսի բովանդակությունը ներառում է պատմական փաստերից կտրված, կեղծ տեղեկություններ և խեղաթյուրված պատմություններ, որոնք օգտագործվում են 20-րդ դարի վերջերին Ադրբեջանի կողմից հորինված արհեստական եզրույթների «հիմնավորման» համար: Ցուցահանդեսում Ադրբեջանը ներկայացրել է ՀՀ տարածքում գտնվող շուրջ 3500 պատմամշակութային հուշարձաններ, 500 գերեզմանոցներ և

⁴⁵ Tigranyan A., Azerbaijan's policy of destruction and appropriation of the cultural heritage of the Armenians of Artsakh in the context of violation of cultural rights, նույն տեղում՝ էջեր 211-212:

⁴⁶ Համաձայն տարածված հայտարարության՝ գիտաժողովում զեկուցողներ են եղել Թուրքիայից, Ղազախստանից, Ուզբեկստանից, Վրաստանից, Ռուսաստանից, Հարավային Կորեայից, Լեհաստանից, Իտալիայից, Գերմանիայից, Ֆրանսիայից, ԱՄՆ-ից, Լիտվայից (տես Արցախի մշակութային ժառանգության մշտադիտարկում, «2025 թվականի ապրիլի 10-ին Վատիկանի Սուրբ Աթոռի հայրապետական Գրիգորյան համալսարանում տեղի ունեցած գիտաժողովի մասին», 11.04.2025, <https://monumentwatch.org/hy/alerts/2025-թվականի-ապրիլի-10-ին-վատիկանի-սուրբ-աթոռ/> (մուտք՝ 07.02.2025)):

⁴⁷ Ցուցահանդեսի բացմանը մասնակցել են Ադրբեջանի խորհրդարանի անդամ և Արևմտյան Ադրբեջանի համայնքի Գործադիր կոմիտեի փոխնախագահ Գայա Մամեդովան և այլ պաշտոնատար անձինք: Միջոցառումը կազմակերպվել է Ադրբեջանի պետական մարմինների և գիտամշակութային հաստատությունների մասնակցությամբ (Արցախի մշակութային ժառանգության մշտադիտարկում, Հայկական մշակութային ժառանգության և Հայաստանի Հանրապետության սուվերեն տարածքի յուրացմանն ուղղված ցուցահանդես Վարշավայում՝ «Արևմտյան Ադրբեջանի պատմամշակութային ժառանգությունը» խորագրով, 21.04.2025, <https://monumentwatch.org/hy/alerts/հայկական-պատմամշակութային-ժառանգութ/> (մուտք՝ 07.02.2025), Tigranyan A., Już sama nazwa azerbejdżańskiej wystawy stanowi doskonały przykład fałszerstwa!, Agencja Informacyjn, 21.04.2025, Washaw, <https://surli.cc/olwfkx> (մուտք՝ 07.02.2025)

⁴⁸ Արևմտյան Ադրբեջանի համայնք, Ադրբեջանի միջազգային զարգացման կազմակերպություն (AIDA), Բաքվի միջազգային բազմամշակութայնության կենտրոն, Ադրբեջանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի Պատմության և ազգագրության ինստիտուտ, Ազգային գորգերի թանգարան, Պատմության ազգային թանգարան, Պետական կերպարվեստի թանգարան, Ազգային խիսունոցի միություն և Կովկասի պատմության կենտրոն, ինչը վկայում է միջոցառման պետական բարձր հովանավորության մասին (տես նաև Tigranyan A., Już sama nazwa azerbejdżańskiej wystawy stanowi doskonały przykład fałszerstwa!, Agencja Informacyjn, 21.04.2025, <https://surli.cc/olwfkx> (մուտք՝ 07.02.2025))

391 մզկիթներ՝ որպես Ադրբեջանի պատմական ժառանգության անբաժան մաս:

Իսկ դրանից ավելի վաղ՝ 2024 թվականի մայիսին, Բաքվի միջազգային բազմամշակութայնության կենտրոնը, Հեյդար Ալիևի հիմնադրամը և Լեհաստանում Ադրբեջանի դեսպանությունը «Ադրբեջանի քրիստոնեական բազմազան պատմության բացահայտումը» վերտառությամբ ցուցահանդես են բացել Վարշավայում՝ հայկականության կեղծման գլոբալ արշավն էլ ավելի ընդլայնելու համար: Ուկրաինի հայկական պատմական քրիստոնեական եկեղեցիները հռչակվել են որպես աղվանական և ներկայացվել իբրև «Ղարաբաղի աղվանական քրիստոնեական տաճարներ»: Ցուցահանդեսը պետական ուղղվածության էր, քանզի նվիրված էր Ադրբեջանի անկախության տոնին, իսկ պաշտոնական հյուրերի շարքում էին Ադրբեջանի ուղիական համայնքի, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ներկայացուցիչներ, Վարշավայում բազմամշակութայնության համայնքի անդամներ⁴⁹:

Ցուցահանդեսի գլխավոր առանցքը հայկական պատմական Դադիվանքը, Ամարասը, Գանձասարը՝ իրենց եզակի քանդակներով, խաչքարերով ու արձանագրություններով, Ծիծեռնավանքը և այլ եկեղեցիներ աղվանական ներկայացնելն էր՝ զուգահեռաբար ցուցադրելով նաև «աղվանա-ուղիական» կրոնական փոքրամասնության ծեսերը հայկական եկեղեցիներում:

Մշակութային ժառանգության յուրացման քաղաքականության առանձին ուղղություն կարելի է համարել նաև արցախյան գորգերի յուրացումն ու ադրբեջանականացումը: Ցուցահանդեսի ժամանակ արցախյան գորգերը՝ իրենց ինքնատիպ հայկական զարդանախշերով ու խորհրդաբանությամբ, ներկայացվում են որպես Ադրբեջանի ավանդական գորգագործու-

թյան մշակույթ: Խոսքը Լատվիայի մայրաքաղաք Ռիգայում, «Դեկորատիվ արվեստի և դիզայնի թանգարանում» 2024 թվականի մայիսի 16-ին բացված՝ «Ադրբեջանական գորգեր. հիշողության գեներտիկական կոդը»⁵⁰ խորագրով ցուցահանդեսի մասին է, որի հիմնական ցուցադրությունն ընդգրկում է Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի տարածաշրջանի հայկական գորգերը: Իբրև ադրբեջանական ներկայացվող գորգերում առկա նշանները, կենդանիների և թռչունների պատկերները, դեկորատիվ ձևավորման մեջ կոմպոզիցիոն նախշերը և դրանց շուրջ հավատալիքները կիրառվել են հայկական գորգագործության մշակույթում և ունեն դարավոր պատմություն:

Ցուցահանդեսը, որը նախաձեռնվել էր Լատվիայում Ադրբեջանի Հանրապետության դեսպանատան, Ադրբեջանի «Ազերխալա» գորգագործության ընկերության համագործակցությամբ, նվիրված էր Ադրբեջանի և Լատվիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման 30-ամյակին, որն էլ ավելի է ընդգծում միջոցառման պետական ուղղորդվածությունը: Այդ ընկերության նմուշները կրկնում են Արցախի Ջրաբերդի (Джаберд, Jraberd) հայկական ֆեոդալական իշխանության գորգագործական կենտրոնից սերված «Արծվագորգը», Սյունիքի և Նախիջևանի Գողթն գավառի «Որոտան» տիպի գորգը, ինչպես նաև Շիրվանի գորգերը: Էլ ավելի վտանգավոր էր այն, որ ցուցահանդեսը նաև կրթական ծրագրերի միջոցով հայկականը ջնջելու միտում ուներ, որի ապացույցը մայիսի 29-ին նույն թանգարանի ցուցադրության տարածքում տեղի է ունեցած գիտական լուսմներն ու դասախոսություններն էին⁵¹:

Այս քաղաքականության շարունակություն էր նաև վերջերս, 2025 թվականի մայիսի 15-ից հունիսի 20-ը Նիդերլան-

⁴⁹ Embassy of the Republic of Azerbaijan to the Republic of Poland, Post by Nargiz Gurbanova on Azerbaijani cultural diplomacy event in Poland, Facebook, 25 May 2024, https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=756896839964554&id=100069327334705&mibextid=qI2OmG&rdid=620uE8gngunGAiK9 (մուտք՝ 24.06.2025)

⁵⁰ Latvian National Museum of Art, The Genetic Code of Memory. Azerbaijani Carpets, 11 April 2024, <https://lnmm.gov.lv/en/press/press-releases/the-genetic-code-of-memory-azerbaijani-carpets-253> (մուտք՝ 24.06.2025)

⁵¹ Dekorativās mākslas un dizaina muzejs, "29. maijā no plkst. 12.00 līdz 15.00, Dekorativās mākslas un dizaina muzejs rīko zinātniskos lasījumus, kas veltīti ievērojamā tekstilmāksliniece, etnogrāfa un pedagoga Jūlija Straumes (1874-1970) daiļrades izpētei", Facebook, 24 May 2024, <https://www.facebook.com/DMDMmuzejs/posts/pfbid0MGoG3u7Rt2hdqzs3oc7ieuSiuF8UyYiroZQPoD-VCaupCSZuxqa9uujbfieXUtl?rldid=uKgg8WiCOqViXo01#> (մուտք՝ 24.06.2025)

դերում, Հաագայի քաղաքապետարանի «Atrium City Hall» (Atrium Den Haag) սրահում բացված «Ադրբեջանական գորգերի շքեղությունը. ուսուցում արվեստի միջոցով» խորագրով գորգերի ցուցահանդեսը, որտեղ հայկական և արցախյան գորգերը⁵² ադրբեջանականի անվան տակ՝ պատմական և մշակութային լրջագույն խեղաթյուրումներով էին ներկայացված⁵³:

Արցախահայերի բռնի տեղահանման հետևանքները ժառանգության հասանելիության վրա (մշակութային վայրեր «մուրքի» արգելում, ուխտագնացության իրավունքի օտարում): Շատ փորձագետների գնահատմամբ՝ բռնի տեղահանումը շարունակվող պատերազմի ձև է ու բռնություն⁵⁴, որ գերազանցում է նույնիսկ պատերազմի արհավիրքները⁵⁵: Բռնի տեղահանության հետևանքով մշակույթի իրավունքի իրացումը խոչընդոտում է նաև Արցախի տարածքի շուրջ 4000 պատմամշակութային հուշարձանի հետ հաղորդակցության, «մուտքի» անհնարինությունը: Հաշվի առնելով, որ այդ հուշարձաններն անբաժանելի էին արցախահայերի ինքնությունից, դրանցից օտարումը խոր ճգնաժամ է ստեղծել՝ խաթարելով մարդկանց և մշակութային ժառանգության միջև կապը, հանգեցնելով դրանց հետ կապված շարունակականության գործելակերպի կասեցմանը, անցյալի սոցիալական հիշողության մթագնմանը⁵⁶: Այսօր Ադրբեջանի խտրական վերաբերմունքի պատճառով արցախահայությունը զրկված է Արցախի մշակութային կյանքին մասնակցելու, ուխտատեղեր, պատմամշակութային վայրեր այցելելու, հարազատների գերեզմանոցներում հարգանքի տուրք մատուցելու, եկեղեցիներում ծեսեր կատարելու և աղոթելու իրավունքից:

Ադրբեջանի կողմից արցախահայերի մշակույթի իրավունքի հարգման և ժառանգության անձեռնմելիության պահպանման պարտավորությունները

Մշակույթի իրավունքի հարգման պարտավորությունը պահանջում է ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ձեռնպահ մնալ մշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունքի խոչընդոտման ամեն մի միջամտությունից⁵⁷ և ինքնության խեղաթյուրման խտրական վերաբերմունքից: Դա երաշխավորում է նաև մշակութային ժառանգությանը և ինստիտուցիոնալ ծառայություններին «մուտքի» հնարավորությունը⁵⁸ և պաշտպանում մշակութային ինքնությունն ազատորեն արտահայտելու գործելակերպն ու ապրելակերպը: Խտրականության, ռասայական կամ կրոնական ատելության քարոզչությունն օրենսդրորեն արգելված է «Քաղաքացիական և միջազգային դաշնագրի» 19-րդ, 20-րդ և «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» միջազգային կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածներով: Բացի այդ, ՄԱԿ-ի դաշնագրի 2-րդ հոդվածի 2-րդ կետը և 3-րդ հոդվածն արգելում են մշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունքի իրացման յուրաքանչյուր խտրականություն⁵⁹:

Մշակութային իրավունքի հանդեպ հարգանքը նաև մշակութային ժառանգության բոլոր ձևերի պաշտպանության իրավունքն է: Ժառանգությունը պետք է պահպանվի, զարգանա, հարստացվի և փոխանցվի գալիք սերունդներին՝ որպես մարդկային փորձառության և ձգտումների արդյունք⁶⁰:

«Զինված բախումների դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության» Հաագայի 1954 թ. կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածը պատերազմող կողմերին պարտա-

⁵² Նիդերլանդների ցուցահանդեսում կրկին ներկայացված են Արցախի Զրաբերդի հայկական գորգագործական կենտրոնից սերված «Արծվագորգը», Սյունիքի և Նախիջևանի Գողթն գավառի «Որոտան» տիպի և Շիրվանի գորգերը՝ ադրբեջանականի անվան տակ:

⁵³ Նիդերլանդական օրագիր, Գորգերը որպես պատմական հիշողություն. Ադրբեջանը յուրացնում է հարևանների մշակութային ժառանգությունը, Հաագա, 25 June 2025, https://www.nidoragir.com/2025/03/1_21.html (մուտք՝ 24.06.2025)

⁵⁴ International Committee of the Red Cross. 2019, p. 22.

⁵⁵ International Committee of the Red Cross. 2019, p. 6.

⁵⁶ Teijgeler R., "So Yesterday Was the Burning of Books" — Wartime in Iraq. Lecture Held at Responsible Stewardship Towards Cultural Heritage Materials, Preconference of the IFLA Rare Book and Manuscript Section, Copenhagen, The Royal, 2005.

⁵⁷ UN, Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009, § 48.

⁵⁸ UNESCO, Universal Declaration on Cultural Diversity, 2001, § 8.

⁵⁹ UN, Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009, § 21.

⁶⁰ UN, Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009, § 50.

վորեցնում է հարգել ինչպես իրենց, այնպես էլ մյուս կողմի տարածքում գտնվող մշակութային արժեքները՝ արգելելով այդ արժեքների օգտագործումն այնպիսի նպատակներով, որոնք զինված ընդհարման դեպքում կարող են հանգեցնել դրանց ոչնչացմանը կամ վնասվելուն, ձեռնպահ մնալով դրանց դեմ ուղղված թշնամական յուրաքանչյուր գործողությունից⁶¹:

Հաագայի կոնվենցիայի Երկրորդ արձանագրության 21-րդ հոդվածի 2-րդ մասը (դրույթն առկա է նաև 1954 թ. կոնվենցիայի 28-րդ հոդվածում) պետություններից պահանջում է կանխել ժառանգության ոչնչացումը⁶²՝ պարտավորեցնելով ներպետական օրենսդրությամբ քրեական հանցագործություն համարել և պատժել նման խախտումները⁶³՝ սահմանելով օրենսդրական, վարչական կամ կարգապահական միջոցներ⁶⁴: Եվ քանզի Ադրբեջանը կողմ է Հաագայի կոնվենցիային և արձանագրություններին, ուստի պարտավոր է անգամ քրեորեն պատժել հայկական ժառանգությունը կանխամտածված ձևով ոչնչացողներին կամ նույնիսկ հրաման տվողներին:

Հայկական ժառանգության յուրացման դեպքերով Ադրբեջանը խախտում է 2001 թվականի «Մշակութային բազմազանության պաշտպանության մասին» և 2005 թվականի «Մշակութային ինքնարտահայտման ձևերի բազմազանության պաշտպանության և խրախուսման մասին» կոնվենցիաների դրույթները, որոնց անդամ է: Պատմական եկեղեցիների յուրացման դեպքերն ակնհայտորեն ոտնահարում են 1966 թվականի «Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների միջազգային դաշնագրի» 15-րդ հոդվածը, որը երաշխավորում է յուրաքանչյուրի՝ մշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունքը:

Եզրակացություն: Ադրբեջանի կողմից Արցախի մշակութային ժառանգության ոչնչացման, յուրացման, միջազգայնորեն իրականացվող քրիստոնեական եկեղեցիների աղվանացման և պատմության խեղաթուրման քաղաքականությունը խախտում է մշակութային ժառանգության պահպանության միջազգային սկզբունքները և հատկապես մարդու մշակույթի իրավունքը: Վերլուծությունը վկայում է, որ միջազգային իրավունքը չի ծառայում իր գլխավոր առաքելությանը, այն է՝ պահպանել միջազգային խաղաղությունն ու անվտանգությունը, կանխել մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների դեմ ոտնձգությունները, պայքարել խտրականության, մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների, պատերազմական և էթնիկ բռնությունների դեմ:

Իսկ միջնադարյան հայկական եկեղեցիների յուրացումը, պղծումն ու գործառույթի փոփոխումը, դրանք այլ հանրությանը վերագրելը՝ աղվանացնելը, իսլամացնելը, անօրինական վերականգնումներն ու վերափոխումները կեղծում են պատմությունը և խաթարում այդ արժեքներն իսկության հայեցակետով հաջորդսերունդներին փոխանցելու հնարավորությունը:

Ադրբեջանի կողմից բռնի տեղահանությամբ պատմական ժառանգության հետ հաղորդակցման արգելումը, դրանով զարգանալու հնարավորության կասեցումը մարդու մշակութային իրավունքների կոպիտ խախտումներ են: Այսօր շուրջ 120.000 արցախահայ գրկված է իր մշակութային բնականոն համայնքային կյանքին մասնակցելու, ժառանգության տարածքներ, հարազատի գերեզմանոց այցելելու իրավունքից, պատմական եկեղեցիներում ծեսեր կատարելու և աղոթելու հնարավորությունից: Արցախում ցուցակագրված շուրջ 5000 պատմամշակութային հուշար-

⁶¹ UNESCO, The Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, 1954, art. 4.

⁶² Նույն տեղում, հոդված 21:

⁶³ Ըստ արձանագրության՝ հանցագործություն են որակվում՝ ա) ուժեղացված պաշտպանության տակ գտնվող մշակութային արժեքները հարձակման թիրախ դարձնելը, բ) ուժեղացված պաշտպանության տակ գտնվող մշակութային արժեքների կամ դրանց շրջակա տարածքի օգտագործումը ռազմական գործողությունների համար, գ) կոնվենցիայով և արձանագրությամբ պաշտպանված մշակութային արժեքների լայնածավալ ոչնչացումն ու յուրացումը, դ) կոնվենցիայով և արձանագրությամբ պաշտպանված մշակութային արժեքները հարձակման թիրախ դարձնելը, գողության, կողոպուտի կամ յուրացման ու վանդալիզմի գործողությունները (տե՛ս UNESCO, Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. 1999, Article 15 – Serious violations of this Protocol:

⁶⁴ Նույն տեղում, հոդված 21:

ծանների անգնահատելի մասն արդեն իսկ ոչնչացված է, իսկ հարյուրավոր եկեղեցիներ, մատուռներ, կամուրջներ, խաչքարեր, դամբարաններ, ամրոցներ, թանգարաններ, մշակույթի տներ, թատրոններ, հուշարձաններ գտնվում են ոչնչացման անմիջական սպառնալիքի ներքո:

Միջազգային ամենատարբեր օրենքները հաստատում են, որ յուրաքանչյուր ոք պետք է ունենա մշակույթի իրավունքի իրացման երաշխիքներ: Այս համատեքս-

տում Արցախի սրբավայրեր (Դադիվանք, Ամարաս, Գանձասար) ուխտագնացությունների իրավունքի միջազգային երաշխավորումը ստեղծված իրավիճակում կարող է դառնալ Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի, ՄԱԿ-ի տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների միջազգային դաշնագրի դրույթների հարգման հիմքով ինքնությունը կենսունակ պահելու էական պայման:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Նիդերլանդական Օրագիր, Գորգերը որպես պատմական հիշողություն. Ադրբեյջանը յուրացնում է հարևանների մշակութային ժառանգությունը, Հաագա, 25 June 2025, https://www.nidoragir.com/2025/03/1_21.html
2. BBC News. 2021, March 26, Nagorno-Karabakh: The Mystery of the Missing Church. <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-56530604>
3. Benounne, K. 2016, The Destruction of Cultural Heritage Is a Violation of Human Rights – UN Special Rapporteur, <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2016/03/destruction-cultural-heritage-violation-human-rights-un-special-rapporteur>
4. Blake J., 2001, Developing a New Standard-Setting Instrument for Safeguarding Intangible Cultural Heritage – Elements for Consideration, 93 pages, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000123744>
5. Bokova I., 2015, Culture on the Front Line of New Wars, Brown Journal of World Affairs, Vol. 22, no. 1, pp. 289-296, <https://www.jstor.org/stable/24591015>
6. CBC TV Azerbaijan. 2020, November 24, Construction of the Ahmedbeyli-Fuzuli-Shusha highway has begun. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=fMzbdUOgfNs>
7. Council of Europe. 1950, European Convention on Human Rights ECHR. Strasbourg: Council of Europe. <https://www.legal-tools.org/doc/8267cb/pdf/>
8. Council of Europe. 1952, Protocol 1 to the European Convention on Human Rights. Strasbourg: Council of Europe. <https://www.legal-tools.org/doc/1152cf/pdf/>
9. Crombach, S. G. 2019, Ziia Buniatov and the invention of an Azerbaijani past. Universiteit van Amsterdam, <https://pure.uva.nl/ws/files/40165626/Thesis.pdf>
10. Embassy of the Republic of Azerbaijan to the Republic of Poland, Post by Nargiz Gurbanova on Azerbaijani cultural diplomacy event in Poland, Facebook, 25 May 2024, https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=756896839964554&id=100069327334705&mibextid=qi20mg&rdid=620uE8gngunGAiK9
11. Fribourg Declaration on Cultural Rights. 2007, Fribourg University Press. https://culturalrights.net/descargas/drets_culturals377.pdf
12. Geneva, Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977
13. Guseyn-zade, R., Facebook, 2021, November 18, <https://www.facebook.com/rena.quseynzade/posts/3443529142348890>
14. Henckaerts J.-M., Doswald-Beck L., 2005, Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules, Cambridge: Cambridge University Press, <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-i-icrc-eng.pdf>
15. Human Rights Ombudsman of the Republic of Artsakh. 2021, Ad Hoc Public Report. The Armenian Cultural Heritage in Artsakh Nagorno-Karabakh: Cases of Vandalism and at Risk of Destruction by Azerbaijan. Stepanakert, https://armenianbar.org/wp-content/uploads/2021/04/6.-Final-Report-on-Armenian-cultural-heritage-26.01.2021_0.pdf
16. International Committee of the Red Cross (ICRC). 2019, Displacement in Times of Armed Conflict: How International Humanitarian Law Protects in War and Why It

- Matters6, <https://www.refworld.org/policy/legal-guidance/icrc/2019/en/122671>
17. International Criminal Court ICC. 2021, Policy on Cultural Heritage. <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20210614-otp-policy-cultural-heritage-eng.pdf>
18. Jokilehto, J. 2005, Definition of cultural heritage: References to documents in history Originally for ICCROM, 1990, http://cif.icomos.org/pdf_docs/Documents%20on%20line/Heritage%20definitions.pdf
19. Khatchadourian, L., & Smith, A. 2020, December 15, The US can help prevent the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh. Here's how. Medium. <https://medium.com/cornell-university/the-us-can-help-prevent-the-destruction-of-cultural-heritage-in-nagorno-karabakh-heres-how-b809b87a5e79>.
20. Krivosheev, K., 2020. <https://archive.is/PkeTz>
21. Larsen P. B., 2019, Modern Conflict, Emergencies and Cultural Heritage: Exploring the Relevance of Cultural Rights: International Conference on the 20th Anniversary of the 1999 Second Protocol of the 1954 Hague Convention Protecting Cultural Property Conference Proceedings, UNESCO, Paris. <https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/200532/>
22. Latvian National Museum of Art, The Genetic Code of Memory. Azerbaijani Carpets, 11 April 2024, <https://lnmm.gov.lv/en/press/press-releases/the-genetic-code-of-memory-azerbaijani-carpets-253>
23. Medium. 2020, November 25, Church and Memorial Desecration in Post-cease-fire Nagorno Karabakh. <https://medium.com/dfriab/church-and-memorial-desecration-in-post-ceasefire-nagorno-karabakh-87ece968af3f>
24. Məməvi Dəyərlərin Təbliği Fondu. 2022, March 2. Xudavəng və Ağoğlu məbədləri. Facebook. <https://www.facebook.com/watch/?v=344815654057444>
25. Parliamentary Assembly, Humanitarian consequences of the conflict between Armenia and Azerbaijan / Nagorno-Karabakh conflict, Resolution 2391, 2021, <https://pace.coe.int/en/files/29483/html>
26. RA MFA Spokesperson Anna Naghdalyan. Press release on Twitter, January 12, 2021, https://twitter.com/naghdalyan/status/1348922661318103040?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1348922661318103040%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1_ref_url=%3A%2F%2Fyerkirmedia.am%2Fhy%2Farticle%2F2021%2F01%2F12%2F31680
27. Shaheed F., 2011, Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights, <https://digitallibrary.un.org/record/680585?ln=en>
28. Stone P. G., The Challenge of Protecting Heritage in Times of Armed Conflict, Museum International, Vol. 67, 2015, pp. 40-54.
29. Teiggeler, R. So Yesterday Was the Burning of Books" — Wartime in Iraq. Lecture Held at Responsible Stewardship Towards Cultural Heritage Materials, Preconference of the IFLA Rare Book and Manuscript Section, Copenhagen, The Royal.
30. Tigranyan A., "Azerbaijan's policy of destruction and appropriation of the cultural heritage of the Armenians of Artsakh in the context of violation of cultural rights," Պատմաբանասիրական հանդես (ՊԲՀ), 2025, թիվ 1, էջ 195–228, <https://arar.sci.am/dlibra/publication/422882/edition/390078/content>.
31. Tigranyan A., Juž sama nazwa azerbejdžanskej wystawy stanowi doskonały przykład fałszerstwa!, Agencja Informacyjn, 21.04.2025.
32. Tigranyan, A., "The Armenian Cultural heritage of Artsakh. Mechanisms for protection in the international System for reservation of heritage", Vem series, N. 6, 2023, 243 p.
33. UN experts urge Azerbaijan to lift Lachin corridor blockade and end humanitarian crisis in Nagorno-Karabakh, 07 August 2023, <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/08/un-experts-urge-azerbaijan-lift-lachin-corridor-blockade-and-end>
34. UN General Assembly, Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism A/70/279. New York, UN General Assembly, 2015.
35. UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions, A/HRC/17/38 and Corr.1, Geneva, 2011.
36. UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression A/HRC/20/26. Geneva, UN Human Rights Council. 2012.
37. UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities A/HRC/23/34. Geneva, 2013.
38. UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the rights to freedom of peaceful assembly and of association, A/HRC/28/57, Geneva, 2015.
39. UN, Committee on Economic, Social and Cultural Rights CESCR. 2009, General Comment No. 21: Right of Everyone to Take Part in Cultural Life Art. 15, Para. 1a of the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Geneva: UN. <https://www.refworld.org/docid/4ed35bae2.html>
40. UN, Convention on the Rights of the Child CRC. New York, 1989,

стороны Азербайджана, в том числе в контексте разрушения и присвоения культурного наследия Арцаха, «албанизации» армянских церквей, организации международных мероприятий с целью искажения христианских ценностей и исторической истины, а также нарушения права на паломничество к святыням Арцаха.

В статье также анализируются нарушения Азербайджаном принятых на себя международных обязательств, в частности в сферах сохранения культурной идентичности вынужденно переселённых лиц, свободы вероисповедания и осуществления права на культуру, что выявляет глубокий разрыв между нормативным полем международного права и его практическим применением.

Ключевые слова: *международное право, уничтожение наследия, присвоение, вынужденное перемещение, право на культуру, духовное наследие, пропаганда дезинформации, право на паломничество, Арцах*

Armine TIGRANYAN

*Researcher at "Amberd" Research Center, ASUE,
PhD of Historical Sciences*

INTERNATIONAL LAW

CRISIS OF INTERNATIONAL LAW AND THE CONSEQUENCES OF IMPUNITY IN THE CONTEXT OF VIOLATIONS OF THE RIGHT TO CULTURE OF THE PEOPLE OF ARTSAKH

The 44-day war unleashed by Azerbaijan on September 27, 2020, the nine-month blockade of the Lachin Corridor, the military aggression of September 2023, war crimes, ethnic cleansing, and acts of genocide resulted in the forced displacement of more than 120,000 Armenians of Artsakh from their historical homeland. The systematic attacks on Armenian identity, the destruction of Artsakh's cultural heritage—particularly Christian churches—their distortion, and the internationally coordinated actions by Azerbaijan aimed at their "Albanization" testify that the mechanisms for the protection of fundamental human rights under the provisions of UN, UNESCO, and Council of Europe conventions, as well as within the mandate of the UN Special Rapporteur in the field of cultural rights, currently possess strictly limited effectiveness. Moreover, the international community's neglect of the violations of the rights of the people of Artsakh and their grave consequences, the insufficient enforcement of the multilayered normative foundations of international law, and the vulnerability of condemnation mechanisms attest to the crisis of international law.

As a result of these processes, in addition to the socio-economic problems of the forcibly displaced, the right to culture becomes particularly vulnerable. This right is a fundamental human right guaranteed by the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.

The paper examines the multifaceted violations of the cultural rights of the Armenians of Artsakh by Azerbaijan, including the destruction and appropriation of Artsakh's cultural heritage, the "Albanization" of Armenian churches, the distortion of Christian values and historical truth through the organization of international events, and the infringement of the right of pilgrimage to the sanctuaries of Artsakh.

Furthermore, the paper analyzes Azerbaijan's violations of its international obligations, particularly in the areas of preserving the cultural identity of forcibly displaced persons, religious freedom, and the realization of the right to culture. Through this analysis it reveals the deep gap between the normative framework of international law and its practical implementation.

Keywords: *international law, destruction of heritage, appropriation, forced displacement, right to culture, spiritual heritage, disinformation campaign, right of pilgrimage, Artsakh*